

pokladů vývoje písemnictví. Patří k nim zejména vývoj školství, vývoj filozofického i teologického myšlení, a ve středověku podobně jako ve starověku také odborná literatura.

Úvodní kapitoly mají osvětlit jen některé specifické rysy byzantského vývoje, zejména takové, které odlišují Byzanc od Západu. Také ukázky z literárních děl byly vybrány tak, aby osvětlovaly nejen literární vývoj, ale aby byly i zrcadlem svérázného byzantské civilizace.

HISTORICKÝ RÁMEC

Ve starověku označovalo jméno Byzantion dórskou kolonii na západním, thráckém vstupu do Bosporu. V archaizujícím duchu byzantské historiografie označuje se často i ve středověku tímto jménem hlavní město říše, které neslo tehdy již hrůdný název Kónstantinópolis (latinsky Constantinopolis), „město Konstantinovo“.

Antický svět se po staletí rozšiřoval na východ a střetával se tu se zájmy perskými. Perské expanzi se bránilo starověké Řecko, vítězné tažení proti Peršanům podnikl Alexandr Veliký, zakladatel četných řeckých kolonií na Východě. Z měst nesoucích Alexandrovo jméno se střediskem řecké kultury stala egyptská Alexandrie, která pak až donedávna hostila četnou kolonii řeckých obyvatel. Tento kontakt se světem východního Středomoří přispíval k oboustranné výměně kulturních hodnot, i řecká kultura přijímala východní vlivy. Římané po vítězství nad Řeky roku 146 př. Kr. připojili Řecko a později i celé východní Středomoří ke své říši.

Římsí císaři už dávno uvažovali o přenesení centra říše na východ, Caesar snil o Alexandrii nebo o někdejší Tróji a Dioklecián sídlil nejraději v bithýnské Nikomédii. Konstantin měl při výběru svého sídla na mysli nejdříve své rodiště Niš, později Sofii nebo Soluň a také Tróju, odkud podle báje přišel do Itálie hrdina Aeneas. Byla to jistě výjimečně výhodná strategická pozice Byzantia, tehdy pouhé vesnice (vlastní město bylo vyvráceno císařem Septimiem Severem), a nikoli legendární snové vidění, která přiměla Konstantina rozhodnout se pro toto místo. Přestože císař sem dal pro okrasu nového sídla přivést množství antických památek z Říma, Atén, Alexandrie, Efesu i Antiochie, mohl tu 11. května roku 330 slavit založení křesťanského centra říše, Nového Říma, jemuž dal své jméno. Bylo to město císařské, řecky Basileusa, odtud i slovanský název Cařihrad.

Až na volbu nového sídla neznamenalalo založení Konstantinopole změnu v dobovém státoprávním pojetí říše. Do nového hlavního města byl přenesen i římský senát, kontinuitu říše, zahrnující na západě stále Galii a Británii, Hispánii, dále Itálii se severní Afrikou, celý Balkán a na východě Egypt a Malou Asii, vyjadřovala teorie přenesení císařské vládní moci, *translatio imperii*, do Konstantinopole. Centralizovaná správa říše, civil-

ní administrativa a vojenská organizace navazovaly plynule na změny, které zavedl již římský císař DIOKLECIÁN (284–305).

Nová však byla od této doby ideologická základna římské říše, jak ji vytvořil Eusebios z Kaisareje: řízením božím se právě v době, kdy vzniklo a vzkvétalo za Augusta římské císařství, lidstvu zjevil v podobě Kristově jediný Bůh: jedna říše, jeden císař, jedna víra, jeden Bůh, to byla zásada křesťanské římské říše, v níž císař byl zástupcem Boha na zemi a říše pozemským obrazem nebeského Jeruzaléma. Jednotu víry mělo zaručit shrnutí základních dogmat do vyznání víry (*symbolon*), které formuloval roku 325 Nikájský koncil svolaný císařem.

V souvislosti s jednotným státním náboženstvím splynul i pojem „Říman“ a „křesťan“, v řečtině *Rómaiōs* a *christianos*, později „pravověrný křesťan“, *christianos orthodoxos*. Pojem *Hellén*, *hellénismos* byl ztotožněn s pohanstvím. V tomto smyslu chápal helénismus i císař JULIÁN zvaný APOSTATA, to je Odpadlík (361–363), který chtěl v říši zavést nekřesťanské náboženství na základě současné řecké filozofie. Mělo to ovšem být poňhanství organizované v určitém smyslu jako státní náboženství po vzoru křesťanské církve. Juliánův sakralizovaný helénismus měl být výrazem kulturní identity Řeků a Římanů, kteří řeckou kulturu už dávno převzali. Podle Juliána totiž měl každý národ mít jen sobě vlastní kulturu a náboženství. Epizoda Juliánovy vlády však byla příliš krátká a etnický omezený náboženství už nebylo v souladu s univerzalistickými tendencemi rozsáhlé říše.

Také Byzanc musela v počátečním období svého vývoje čelit náporu „barbarských“ kmenů – Gótů, Vandalů a Hunů; dařilo se jí však těmto útokům odolávat a usazovat cizí etnika na vlastním území a využívat jich k posílení vlastní armády.

Období rané Byzance bylo obdobím vášnivých sporů o výklad křesťanských dogmat; úsilí o jejich jednotný výklad narušoval vznik různých heretiz. Nejdříve to bylo učení kněze Aria, arianismus, popírající totožnost Kristovy božské podstaty s podstatou samotného Boha a připouštějící jen její podobnost. K arianství se hlásili i císař KONSTANTIOS (337–361) a VALENS (364–378), arianství přijali také tehdy pokřtěšní Gótové.

Pro další vývoj Byzance mělo velký význam období vlády císaře THEODOSIA I. VELIKÉHO (379–395), který prohlásil ortodoxní křesťanství za jediné uznávané státní náboženství (odtud byl považován za svatého) a upevnil tak jeden z charakteristických znaků byzantské civilizace. Druhým významným momentem jeho vlády bylo roku 395 rozdělení říše na východní a západní část. Tak Theodosios před svou smrtí rozdělil říši

mezi syny Arkadia a Honoria. Pomyslná hranice, rozdělující říši, už nadále trvale od sebe oddělila římskou a byzantskou, později i římskokatolickou a ortodoxní civilizaci a kulturní sféru, které se pak už nadále vyvíjely různým způsobem, přestože ve státní ideologii přetrvávala idea univerzální římské říše až do pádu Byzance.

V 5. století ořásky jednotou říše nové spory o podstatu Kristovu. Přívrženci Nestoria zavrhovali dogma o nedělitelnosti jeho božské a lidské podstaty (proto Marii uctívali jako matku Kristovu, Christotokos, ne Bohorodičku, Theotokos), monofyzitě, kteří se pak natrvalo udrželi v Egyptě (koptská církev), v Sýrii a v Arménii, uznávali pouze Kristovu božskou podstatu. Vzhledem k úzkému spojení státu a církve v Byzanci zasahovaly dogmatické spory významně i do politické oblasti, protože vedly k separatismu okrajových oblastí říše.

K specifickým rysům raného byzantského vývoje patří i spory takzvaných „stran v církvi“, demů (řecky *démos* = lid) zelených a modrých, které navazovaly na římské fakcie (lat. *factio* = strana), složené z příznivců skupin vozatajů při hrách v církvi (řecky *hippodromos*), a jež odvozovaly své názvy od barev jejich oděvů, dnes bychom řekli dresů. Podstata těchto sporů, které ústily často v pouliční boje a mohly ořásky i císařským trůnem, je dosud předmětem diskusí mezi badateli. Bývá spojována s rozporův sociálními, náboženskými, někdy však vykládána i psychologicky jako vandalismus a chuligánství sportovních fanoušků.

K nejvýznamnějším císařům nejen raného byzantského období, ale i celého vývoje říše patří císař JUSTINIANOS (527–565), který se jako po slední snažil obnovit politickou a geografickou jednotu římské říše. Za jeho vlády působili v Byzanci vynikající velitelé a vojevůdci Belisarios a Narsés i právník Tribonianus, který se významně zasloužil o kodifikaci římského práva v právních sbírkách *Codex Justinianus*, *Digesta* (řecky *Pandektai*), *Institutiones* a *Novellae*, řecky *Nearai* (na rozdíl od předchozích souborů byly tyto už psány řecky), které společně vytvořily *Corpus iuris civilis*, Soubor občanského práva. Tento soubor se stal pevným základem autokratického pojetí císařské vlády v Byzanci a jasně formuloval i její postavení vzhledem k církvi.

Války, které Justinian vedl v severní Africe a Itálii v zájmu obnovení římské říše, měly za následek oslabení východních hranic, jež bylo nutno hájit proti Peršanům, i ztrátu části Arménie a Sýrie. Za jeho vlády síly i vpády slovanských kmenů hluboko do nitra Balkánu, některé vlny pronikly až na Peloponés. Do vnitřních poměrů říše uváděly neklid rozbroje demů, které roku 532 vyvrcholily povstáním nazvaným podle hesla

povstalců Nika (to je Zvítězí!) a jež bylo potlačeno jen díky energickému zákroku císařovny Theodóry.

Justinianem vedené války vyčerpávaly říši i finančně, vedly k daňovému útlaku obyvatelstva a vyvolávaly jeho nepřátelství vůči říši. Itálie až na Ravennu a okolí, kde se utvořil Ravennský exarchát, brzy podlehla náporu Langobardů.

V raně byzantském období pokračovali Slované v 6. a na počátku 7. století v osídlování Thrákie, Makedonie, Dalmácie a Istrie, vytvářeli na Peloponésu enklávy zvané Sklavinie a podnikali i nájezdy na ostrovy v Egejském moři a na Krétu.

Přes všechny tyto potíže, válečné i vnitřní konflikty patří architektura a umělecké památky zvláště justiniánovského období k vrcholům nejen byzantského, ale i světového umění. Je to především nádherný velechrám Hagia Sofia (Svatá Moudrost) v Konstantinopoli i chrámy a jejich mozaiková výdoba v Ravenně.

Nástupem císaře HĚRAKLEIA (610–641) skončilo období přechodu od rozpadající se pozdně římské antické společnosti k středověkému byzantskému státu se zárodky feudalizace společnosti. K novým rysům organizace státní správy patří spojení civilní správy a vojenské administrativy v nových správních útvarech, v takzvaných *thématech*, a vznik třídy *stratiótů* – vojnů, kteří za povinnost vojenské služby dostávali vojenské statky (*stratiótika ktémata*), z nichž nemuseli státu odvádět naturální dávky. Díky pevné státní a vojenské organizaci se Hérakleiovi podařilo zvítězit nad odvěkým nepřitelem a sokem řeckořímského světa, nad Peršany. V mocenském vakuu se však objevil nový silný nepřítel – Arabové. Vazbu monofyzitských provincií, Egypta a Sýrie, k centru byzantské říše oslabily dogmatické spory, proto tyto provincie nekladly Arabům odpor. Arabové ovládli během 7. století Egypt, severní Afriku, Mezopotámii a Sýrii, v Egejském moři dočasně i Rhodos a Kós a ve Sředozezemím moři Kypr a Krétu.

Vládu císaře LEÓNA III. (717–741) charakterizuje začátek ikonoklastických, obrazoboreckých bouří, v nichž se prolínaly sociálně ekonomické a ideologické rozpory doby. Obrazoborecká ideologie dávala státu zejména na možnost sekularizovat církevní majetek. Nakolik se v odstraňování obrazů prosazoval vliv islámského a židovského zákazu zobrazování živých bytostí, je dosud sporné. Ikonoklastické období vedlo k dalšímu odcizení mezi Byzanci a latinským Západem, jež se nezmírnilo ani vítězstvím ikonodulů, utvářačů obrazů, za císařovny IRENY (797–802), protože Západ neuznával císařskou vládu ženy. Ostatně o vánocích roku 800 tu papež Lev III. vložil v římském chrámu sv. Petra císařskou korunu na hla-

vu Karla Velikého, který se od té doby v souladu se středověkým pojetím impéria považoval za jediného římského císaře. Zamýšlenému politickému sňatku Karla Velikého s Irenou zabránilo v Konstantinopoli povstání, jež svrhlo Irenu s trůnu. Faktické rozdělení říše i Evropy na západní a východní sféru se stalo skutečností, přestože Byzanc legalitu západního císařství nikdy neuznala. Tečku za obdobím ikonoklastických bouří učinil až koncil svolaný roku 843 císařovnou Theodórou, zastupující ve vládě nezletilého syna, císaře Michaela III.

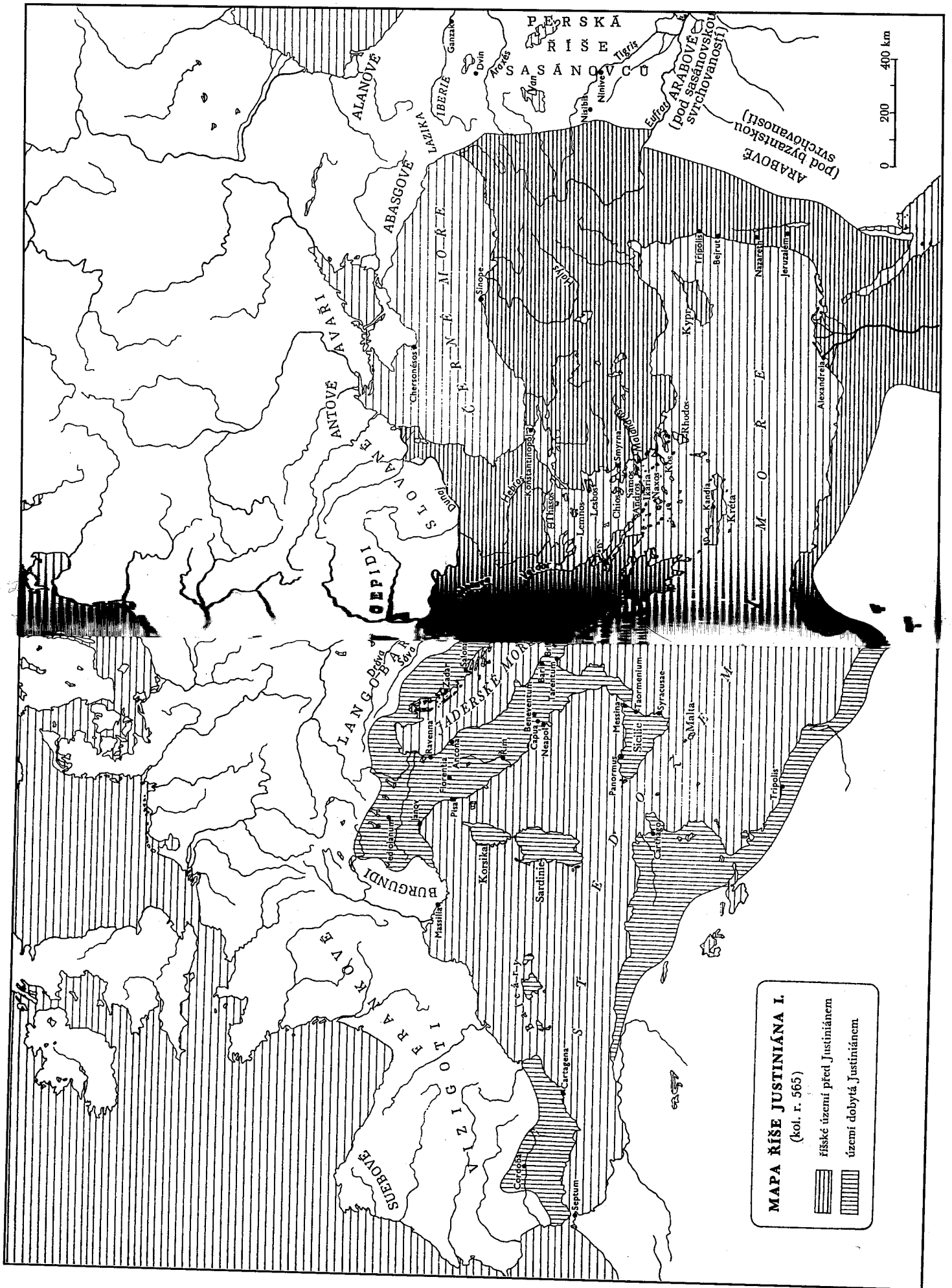
S vládou MICHAELA III. (842–867) jsou spojena jména vynikajících politiků, učenců a diplomatů, jakými byli bratr Theodóřin, císař Bardas, patriarcha Fótiós i Konstantin a Metoděj. Je to období silného významu konstantinopolského patriarchátu a diplomatické aktivity Byzance prostřednictvím misijní činnosti i období růstu vzdělanosti díky vysoké škole obnovené císařem Bardou v paláci Magnaura. Je to však i období nových rozporů mezi Byzanci a Římem, vyvolaných silnými osobnostmi patriarchy Fótiá a papeže Mikuláše I. Rozepře našly dogmatický výraz ve sporu o původ sv. Ducha (spor o výraz *filioque*, „a ze Syna“ ve vyznání víry).

Druhá polovina 9. století je i dobou vzniku prvních slovanských státních útvarů a dobou jejich christianizace, což pro středověk znamenalo přijetí jejich vládařů do rodiny evropských knížat, na jejímž vrcholu stál z hlediska Byzance byzantský císař. Tehdy se roku 860 objevují poprvé na scéně byzantského vývoje Rusové, kteří se náhlým útokem octli až před branami Konstantinopole. Roku 863 odchází byzantská mise na Velkou Moravu, roku 864 je pokřtěním kagana Borise christianizováno Bulharsko, v němž se v té době dostával do popředí slovanský živel. Christianizace posílila i proud řeckého kulturního vlivu v Bulharsku.

V období BASILEIA I. (867–886), zakladatele makedonské dynastie, se prohlubovala a upevňovala feudalizace říše. Velká pozornost byla věnována revizi a aktualizaci byzantského práva. Tato aktivita pokračovala i za císaře LVA VI. (886–912), kdy vznikla rozsáhlá právní sbírka *Basilika* jako pevný základ rozvíjené administrativy říše.

V té době sílí říše bulharského krále Symeóna, který určitou dobu aspiroval i na byzantský trůn a přivlastnil si titul *basileus Bulgarón kai Rómaión*, císař Bulharů a Římanů.

Za NIKÉFORA II. FÓKY (963–969) se pozornost Byzance soustředila na boj s Araby. Válka s islámem nabyla charakteru svaté války a byla už předznamenáním pozdějších křížových výprav. Na Byzanc naléhali válečnými taženými Rusové pod vedením Svjatoslavovým, na Západě si nároky na trůn římského impéria činili saští Otónovci.

MAPA ŘÍŠE JUSTINIÁNA I.
(kol. r. 565)

■■■■■ říšské území před Justiniánem
 ■■■■■ území dobytá Justiniánem

K nejspěšnějším byzantským vladařům patří BASILEIOS II. zvaný Bulharobijce (976–1025). S obdobím jeho vlády souvisí christianizace Rusi spojená se sňatkem císařovy sestry Anny s kyjevským knížetem Vladimírem. Největší slovanský stát byl plně zapojen do ideologické sféry Byzance, ruská církev byla tehdy přímo podřízena konstantinopolskému patriarchátu a Byzanc tak měla možnost uplatňovat na Rusi svůj politický vliv.

Roku 1014 rozdrtil Basileios II. vojska bulharského krále Samuëla, ovládl celé území Bulharska a zapojil je do tématového zřízení říše. Byzanc po řadě století opět ovládl celý slovanský Balkán. Basileios vytvořil říši sahající od Eufratu po Dunaj a od Kavkazu po Jaderské moře.

Po smrti Basileia II. soustředila o moc v Byzanci střídavě úřednická a vojenská aristokracie. Úřednická aristokracie vynikala vzděláním a intelektuálními zájmy. V roce 1054 vznikají v Konstantinopoli dvě vyšší školy věnované filozofickým a právním studiím. V sociální sféře se objevuje instituce zvaná *pronoia* (z řeckého *pronoia*, péče), to je získání darem doživotního pozemkového vlastnictví i s rolníky. Tento systém měl některé rysy, které ho přibližovaly západnímu lennímu systému. Pozemkové vlastnictví v Byzanci svěřené *eis pronoian* (do péče) však nebylo dědičné.

V této době dochází v roce 1054 ke konečnému rozkolu mezi římskou a konstantinopolskou církví, k schizmatu, které bylo jen vnějším výrazem zámluky fikce o jednotné, univerzální křesťanské církvi.

Na východě vyvstala Byzanci nová hrozba v podobě seldžuckých Turků, kteří v roce 1071 způsobili císaři ROMANOV I. DIOGENOV I (1068–1071) těžkou porážku v bitvě u arménského Mantzikertu. Už v roce 1080 vytváří sultán Sulejman, který ovládl celou Malou Asii, sultanát Rum (= Římský sultanát), jehož hlavním městem se stává starobylé řecké město Nikaia, které kdysi hostilo zasedání prvního církevního koncilu.

Dalším nebezpečím pro Byzanc byli na západě Normani, které už Byzantinci podezřivali, že se chtějí zmocnit Konstantinopole, jak to později učinili křižáci. Křižácká vojska se na byzantské půdě objevila za ALEXIA I. KOMNĚNA (1081–1118) se zcela jinými záměry, než pro jaké císař žoldnierskou pomoc ze Západu žádal. Křižáci vytvářeli na Východě vlastní státy v Jeruzalémě a v Antiochii. Další křižácká výprava se v Byzanci objevuje za MANUËLA I. (1143–1180), prvního byzantského císaře, který měl porozumění pro některé projevy západní civilizace. Vztah Byzance k Západu se však opět zhoršil za Fridricha Barbarossy, který Byzanc za univerzální římskou říši neuznával. Východní politika napomohla Manuëlovi k opětovnému ovládnutí větší části Malé Asie a nastolení svrchovanosti nad křesťanskými latinskými státy v Orientě.

Mocenské oživení Byzance koncem 12. století však nemělo dlouhého trvání. V roce 1176 utrpěla Byzanc zdrcující porážku vojsky ikonského sultána Kılıdž-Arsłana u města Myriokefalou a říše opět ztratila větší část Malé Asie.

Tato porážka byla jedním z projevů hluboké vnitřní krize impéria. V říši narůstaly feudální rozbroje, které oslabovaly centrální vládu, docházelo k hospodářskému úpadku měst, protože obchodní privilegia a monopól získávaly v Byzanci italské městské republiky, zvláště Benátky. Císař ANDRONIKOS I. KOMNĚNOS (1183–1185) se tvrdými protiaristokratickými opatřeními marně snažil zastavit feudalizační proces. V Konstantinopoli vedla nespokojenost obyvatelstva roku 1182 k trvalým protilatinským bouřím. A tak posléze účastníci čtvrté křížové výpravy z podnětu Benátčanů místo dalšího pochodu k osvobození Božího hrobu v Jeruzalémě obsadili roku 1204 Konstantinopol.

Na troskách byzantské říše vzniklo několik malých nástupnických států. Konstantinopol s okolím se změnil v Latinské císařství v čele s císařem Balduinem z Flander, další království se utvořilo v Soluni, vévodství v Aténách, v západním Recku vznikl Despotát epirský, na Peloponésu, zvaném tehdy Morea, francouzské Knížectví achájské. Značnou část Byzance, zejména významné přístavy a ostrovy, si přisvojili Benátčané. Z vůle křižáckých a benátských pánů Konstantinopole došlo k sjednocení církvi, na trůn patriarchův dosedl Benátčan Tomáš Morosini.

Okupace Byzance Franky, jak Byzantinci křižáky a západní Evropany vůbec nazývali, měla za následek zbídačení měst a úpadek řemesel a obchodu. Většina obyvatelstva z hlavního města uprchla. Zejména aristokracie se nechtěla s tímto stavem smířit a odešla do exilu do Nikaie, kde obnovila na byzantských tradicích císařství zvané Nikájské v čele s císařem THEODÓREM LASKARISEM. Nejvýhodněji položeným byzantským státem bylo od roku 1204 Trapezuntské císařství, v jehož čele stál rod Komnénů.

Nositelům byzantských tradic a římské imperiální myšlenky zůstávalo i nadále Nikájské císařství, které se stalo také sídlem řeckého ortodoxního patriarchátu. Zde se rovněž upevňovalo vědomí společného původu a národní soudržnosti Řeků, kteří se začali vracet k antickému jménu Helénové.

Latinské císařství si uvědomovalo nebezpečí hrozící jeho existenci ze strany Nikaie a usilovalo o její vyvrácení, samo však se muselo bránit silnému bulharskému sousedu, který se zmocnil větší části Makedonie a Thrákie. Jen řevnivost Nikájského císařství a Epirského despotátu, který si rovněž činil nárok na dědictví říšské myšlenky, umožnila po nějaký čas ještě

Zatím Turci pod vedením sultána MURADA I. (1362–1384) pokračovali v obsazování Balkánu. Císař IOÁNNĚS V. PALAIOLOGOS (1341–1391) hledal znovu záchranu v unii s římskou církví, vydal se na cestu do Říma a roku 1369 se přihlásil ke katolictví. Byzantský patriarchát, církev i lid však tuto unii nepřijali, protože ortodoxie byla hlavním výrazem jejich národní identity.

Koncem 14. století se Byzanc už stala vazalem turecké říše, byla sultánovi povinována vojenskou pomocí i ročními poplatky. Byzantská říše se ostatně v té době rozpadla na řadu menších držav – Konstantinopol, kde panoval Ioánnēs V. Palaiologos, okolí města pod vládou Andronika IV., Soluň, kterou držel Manuél II., a Moreu, jíž vládl despot (vladař) Theodóros I. Státprávně ovšem existovalo stále císařství římské s centrem v Konstantinopoli.

Turci se na Balkáně zmocnili roku 1382 bulharské Sofie, roku 1386 srbské Niše a roku 1387 byzantské Soluně. Roku 1389 porazil Murad spojená srbská a bosenská vojska v osudné bitvě na Kosově poli. Tato porážka znamenala pro balkánské Slovany ztrátu národní samostatnosti a začátek turecké vlády na Balkáně, jež tu měla přetrvat dalších pět set let. Roku 1393 si Turci podřídili i Bulharsko. Konečně dobytí Konstantinopole odálila na krátký čas porážka, kterou Turkům způsobil mongolský chán Timur Lenk (Tamerlán) v bitvě u Ankary roku 1402.

Je podivuhodné, že přes vojenský, hospodářský a politický úpadek charakterizuje 14. a 15. století rozkvět architektury a výtvarného umění období takzvané palaiologovské renesance. Dokladem tohoto vývoje je například pozoruhodná mozaiková výzdoba chrámu v klášteře Chóra v Konstantinopoli a stavby i malířská výzdoba chrámů v Mystře na Peloponésu.

Poslední byzantský císař se pak znovu snažil získat pomoc Západu proti Turkům. Manuél II. Palaiologos se osobně vypravil k evropským vládařským dvorům, kromě slibů však ničeho nedosáhl. IOÁNNĚS VIII. (1425–1448) obnovil jednání o unii na církevním koncilu ve Ferrare a Florencii, jehož výsledkem bylo uzavření Florentinské unie roku 1439.

Byzantská církev i obyvatelstvo však znovu, podobně jako v předchozích případech, unii odmítly a od unionistické Byzance se odvrátila i Rus. Posledním pokusem o odvrácení tureckého nebezpečí, které začaly už pociťovat i Uhry, bylo křížové tažení uherského a polského krále Vladislava, které skončilo roku 1444 těžkou porážkou křížáků u Varny. V této bitvě padl i král Vladislav.

Osudovou bitvu svedl s Turky, vedenými výbojným Mohamedem II. Dobyvatelem, poslední byzantský císař KONSTANTIN XI. PALAIOLOGOS, zvaný Dragasēs (1449–1453), bývalý despot peloponéský. Kromě některých oblastí Peloponésu tehdy z kdysi hrdé říše východořímské zbývala jen Turky obležená Konstantinopol, císařský Cařihrad, který se bránil dvacetinásobně převaze nepřátel.

Polovinu z deseti tisíc obránců města tvořily italské žoldnéřské oddíly, zvláště Janované. Hradby města však byly dosud tak pevnou hrází, že odolávaly obléhání celých sedm měsíců. Nešťastným dnem konečné porážky se stal až 29. květen roku 1453. Tehdy Turci překonali městské brány a podle tureckých vojenských zvyklostí vydal sultán Mohamed město, jež se dobrovolně nevzdalo, v plen svým vojákům.

Konstantinopol, turecky Istanbul (z řeckého *eis tén polin* /čti istynbolin/ = do Města), se stala hlavním městem turecké říše a zůstala jím až do počátku dvacátého století. Pád Morejského despotátu (r. 1460) a Trapezuntského císařství (roku 1461) byl jen otázkou času.

Turecká říše do značné míry převzala byzantskou administrativní organizaci a sama se na Východě považovala za legálního nástupce římského impéria. Dědicem a nositelem řecké byzantské kultury v celé turecké říši zůstala ortodoxní církev, která tak přispěla k udržení řeckého národního vědomí. K dědictví byzantské imperiální myšlenky se sňatkem Ivana III. s neteří posledního palaiologovského císaře Z6é hlásila i Rus, která přijala do svého znaku i dvouhlavého orla, symbol císařství. Evropský Západ přijal s byzantskými intelektuály, kteří se uchýlili především do Itálie, rekoanctické kulturní dědictví, jež přispělo k rozvoji evropské renesance.